

*Abarbanel and the Censor**

FEW biblical commentaries have been accorded the acclaim and popularity enjoyed by Don Isaac Abarbanel's commentary on the Pentateuch.¹ Later Jewish exegetes, including S. D. Luzzatto, M. L. Malbim, and D. Z. Hoffmann, cite extensively from it.² But Abarbanel's sphere of influence was not limited to Jewish circles; his commentaries exercised a lasting influence on the Christian world as well.³ With a tolerance unprecedented in the history of biblical exegesis, he did not hesitate to draw freely upon Christian sources.⁴ When citing Christians, his comments occasionally took the form of an acute polemic which the Church found embarrassing and offensive. The Church retaliated *via* censorship of his works.

* I wish to express my gratitude to Professor MOSHE GREENBERG of the University of Pennsylvania, who read the typewritten draft and suggested many valuable improvements. Moreover, it was due to his initial encouragement that this paper was written.

¹ Although modern scholarship (*via* GRAETZ and BAER) has adopted the spelling *Abravanel*, the traditional pronunciation and spelling, *Abarbanel*, has been preferred throughout this discussion. Cf. B. NETANYAHU, *Don Isaac Abravanel* (Philadelphia, 1953), appendix A, p. 261, who admits that Don Isaac's son Judah "seems to have insisted on the form *Abarbanel*". Further support in favour of this form appears in Elijah Levita's ספר התשבי, published at Isny in 1541. It was vocalised by Levita himself and includes a list of *corrigenda* which takes into account errors in vocalisation, also prepared by Levita, as he indicates both in his introduction (הקדמה בהלצה) and in the list of corrections. Levita (1468–1549) was a younger contemporary of Abarbanel, and taught at Padua from 1504–8, the very years during which Abarbanel, then at the peak of his fame, was residing at the neighbouring Venice. Even if he was not in direct contact with any of the Abarbanels, it is a fair assumption that Levita was familiar with the correct pronunciation of their name. In ספר התשבי, under the heading אבן, he cites Abarbanel and vocalises אבר־בינאל. Under the heading עולם הבא, he vocalises אבר־בינאל. NETANYAHU's otherwise full treatment neglects Levita's vocalisation, although it had been alluded to, albeit with a slight error of transcription, in an earlier work. See H. LOEWE in J. B. TREND and H. LOEWE, *Isaac Abravanel—Six Lectures* (Cambridge, 1937), p. xx. It might also be noted that M. GASTER, as cited *ibid.*, p. x, preferred the pronunciation *Abarbanel*. The etymological significance of the name remains uncertain. See now NETANYAHU's 2nd edition (1968), p. 261.

² Malbim, in the introduction to his commentary on *Joshua*, states that only Abarbanel and several of his contemporaries "succeeded in instilling a living spirit into Scripture in accord with the plain sense".

³ Most of Abarbanel's commentaries were translated into Latin. There were numerous Christian admirers and many who opposed his theological views, but all perused his writings diligently. Cf. NETANYAHU, *op. cit.*, pp. 251 and 323.

⁴ On one occasion, after having cited the opinions of both Jewish and Christian scholars, Abarbanel adds: "Truthfully, I find their [the Christians'] interpretation more satisfying than all the interpretations of the aforementioned Jewish scholars". *Commentary on Early Prophets* (Jerusalem, 1955), p. 520.

It is intended here to trace the history of Abarbanel's commentary on *Deuteronomy*; to show while so doing that Abarbanel's commentary on the Pentateuch, as we have it, is an expurgated text; and to restore the censored passages of the commentary on *Deuteronomy*.

Abarbanel conceived and began writing his commentary on *Deuteronomy* even before completing his first major work, the *צורות היסודות*.⁵ Various financial responsibilities interrupted his exegetical work, and in a letter of 1472, addressed to Yehiel of Pisa, he pledged to complete his commentary as soon as time would permit. The unfinished manuscript was lost during Abarbanel's flight from Portugal in 1483. In 1495 Abarbanel arrived at Corfu, where he discovered a copy of his unfinished commentary on *Deuteronomy*.⁶ With renewed spirit, he vowed that he would complete his commentary, expanding and revising it. The task was finally completed on 6th February, 1496 at Monopoli, the Adriatic seaport which then belonged to the Kingdom of Naples.⁷

The *editio princeps* of Abarbanel's commentary on *Deuteronomy* was published posthumously at Sabbionetta, Italy, in 1551.⁸ It was entitled *מרכבת המשנה* by the author.⁹ The *editio princeps* of Abarbanel's commentary on the other four books of the Pentateuch appeared together with the commentary on *Deuteronomy* at Venice in

⁵ Most scholars have assumed Abarbanel's *עטרת זקנים* to represent his first literary effort. NETANYAHU, *op. cit.*, p. 268, note 34, proves that the *צורות היסודות* appeared earlier.

⁶ Abarbanel writes in his introduction to *Deuteronomy*:

ונכנסתי באניה בלב ים ובחמלת ה' עלי באתי לאי קרפ"ו ואשב פה והנה הקרה ה' אלקים לפני מה שעשיתי בפירוש הספר הזה ונפשי צהלה ושמחה החזיקה בו וגשקה לו, ותאמר אוסיפה נא בגדלו וחילו כהנה מבלי לו, כי מעט אשר היה במפעלו, ועתה יסכוהו צללים צאלים צללו

⁷ See the colophon to the commentary on *Deuteronomy*.

⁸ It was the first Hebrew book published at Sabbionetta, and it was printed by Tobias Foa. For a complete listing of the works published at Sabbionetta, and an account of the Foa publishers, see ABRAHAM YAARI, *מחקרי ספר* (Jerusalem, 1958), pp. 323-419. Cf. DAVID W. AMRAM, *The Makers of Hebrew Books in Italy* (Philadelphia, 1909), pp. 288-305.

⁹ See Abarbanel's *שאלות ותשובות לשאול הכהן* (Venice, 1574), where he lists by title all the works composed by himself. This list is appended to Abarbanel's *שמים חדשים* (Rödelheim, 1828). In it the commentary on *Deuteronomy* is not designated with a specific title. The later printed editions of Abarbanel's commentary on the Pentateuch, which incorporated the commentary on *Deuteronomy*, refer to it as *פירוש ספר אלה הדברים*; But cf. Abarbanel's commentary on *Ezek. xxxiv: 24*, where he cites the *מרכבת המשנה* by me.

1579.¹⁰ It is this latter edition that became the *vorlage* for all printed editions of Abarbanel's פירוש התורה, the most recent editions of which¹¹ are faithful reproductions of the Venice edition with only minor variations, mostly printers' errors that have accrued through the years.

We are now confronted with the problem of ascertaining the dependability of the Sabbionetta and Venice editions, and determining whether or not they were faithful reproductions of Abarbanel's autograph copy. No holograph of a work by Abarbanel is known to exist. The only way in which we can proceed is to compare the first two editions of Abarbanel's commentary on *Deuteronomy* (the second being included in the Venice edition of the פירוש התורה). One can also subject Abarbanel's commentary to internal criticism, seeking to determine whether or not it is likely, or even possible, that Abarbanel could have written what our printed text exhibits.¹²

A comparison of the first two editions clearly indicates that all our present editions of Abarbanel are abridged through censorship.

¹⁰ NETANYAHU, *op. cit.*, p. 325, lists all the first editions of Abarbanel's works, except for the commentary on *Deuteronomy*. He mentions only the Venice edition of Abarbanel's commentary on the Pentateuch (and hence *Deuteronomy*), even though at the bottom of the very same page he states that "first editions were always consulted". Indeed, nowhere in his book does NETANYAHU distinguish the מרכבת המשנה from the commentary on *Deuteronomy* which was included in the Venice 1579 edition. This is all the more remarkable considering that almost every earlier work on Abarbanel mentions the מרכבת המשנה. Cf. JACOB S. MINKIN, *Abarbanel and the Expulsion of the Jews from Spain* (New York, 1938), p. 221; TREND and LOEWE, *op. cit.*, p. 78, plate III. Since the מרכבת המשנה reflects a more complete text of the commentary on *Deuteronomy* than does the Venice edition, NETANYAHU's omission is not insignificant (as will be further shown below) and should be rectified, particularly since NETANYAHU's work remains the definitive study of Abarbanel.

¹¹ See below in this paper, p. 54 for details regarding two recent editions. In 1959, a photograph (3 vols.) of an earlier printed edition was issued by the Saphrograph Co., New York.

¹² Some minor but obvious additions are: (a) the opening words to the commentary on *Deuteronomy*, which read: אמר השר דון יצחק אברבנאל זצ"ל; (b) the colophon to the commentary on *Genesis*, which reads:

והשלמתי אותו בעיר נאפולי רבתי בגוים, שרתי במדינות, יפת נוף מושו
היא לכל הארצות, שנת חמשת אלפים ומאתים ושמונים ושתיים שנה, סימנו
ובית תפארת אפארי תל"ח אמן.

The year 5282 (1522) was fourteen years after Abarbanel's demise. A printer's error must be precluded because of the complementing אפארי. The passage is clearly a copyist's addition to the text. This was first noted by DE ROSS; see Conforte's קורא הדורות, ed. CASSEL (Berlin, 1846), p. 29b, n. 5. Compare NETANYAHU, *op. cit.*, p. 288, n. 16.

The Sabbionetta edition, although on the whole comparing favourably with the Venice edition, contains references to political events contemporary with the author, as well as references to Christianity in general and its founder in particular, that did not find their way into the Venice (and hence all future) editions. That later editions of Abarbanel's commentaries were both censored and confiscated by the Church has long been established.¹³ It can now be asserted that the very first edition of the commentary on the entire Pentateuch was also a censored text. The Sabbionetta edition of the *מרכבת המשנה* preserves the original text of the commentary on *Deuteronomy*. Many of the copies were later censored, with the expurgated passages being blotted out with dark ink.¹⁴ Whether or not the Sabbionetta edition was itself a faithful copy of the holograph is difficult to determine. When one considers the length of time that had elapsed between the authorship and printing (over fifty years), and the difficult circumstances that encompassed the Jews of Italy in the sixteenth century, it appears likely that the original manuscript underwent numerous changes of hand, and that its copyists inadvertently introduced errors into it. The editors of the Sabbionetta edition confessed their difficulty in coping with the many errors in the manuscript they used.¹⁵ Furthermore, there are occasional unwarranted *lacunae* in the text which seem, both structurally and contextually, to indicate an intentional omission by the printer.¹⁶ The printers may have exercised self-censorship in order to protect themselves—a phenomenon not

¹³ Thus in 1753 two Church censors, Ruffini and Venturini, requested that all of Abarbanel's works be prohibited because in one of them he had expressed certain offensive ideas. In 1738, Abarbanel's *פירוש על התורה* was allowed to circulate; in 1748 it was forbidden; in 1753 it was once again permitted. See WILLIAM POPPER, *Censorship of Hebrew Books* (New York, 1899), p. 121, n. 463, and p. 124. Cf. A. BERLINER, *כתבים ונבחרים* (Jerusalem, 1949), Vol. II, pp. 49, 69–73. Cf. L. RABINOWITZ in TREND and LOEWE, *op. cit.*, p. 88, who notes that the popes did not allow Abarbanel's commentary on *Isaiah* to be studied.

¹⁴ The copy of the *מרכבת המשנה* at the New York Public Library was expunged by the notorious censor Fra Luigi da Bologna, and bears his dated autograph. On his activity, cf. POPPER, *op. cit.*, pp. 99, 101, 145, and plate IV. Of the three copies at the Hebrew University in Jerusalem, only one is uncensored.

¹⁵ See end of *מרכבת המשנה*, where Joseph b. Jacob Ashkenazi, one of the printers, writes: ". . . it is true that he [Abarbanel] wrote a commentary on the other four books of the Pentateuch, which however has not come into my possession . . . and when I examined it carefully, I found the manuscript before me replete with errors."

¹⁶ This assumption is strongly supported by the incoherency of flow between the words before and after the *lacunae*. Occasionally, the missing link is easily restored, as in expurgated passage no. 33 below.

uncommon in the early days of the Hebrew printed book.¹⁷ Samuel Archevolti, the proof-reader of the Venice edition, also noted the poor condition of his manuscript, especially the section containing the commentary on *Exodus*.

Since the *editio princeps* of the commentary on *Deuteronomy* is no longer readily available to the general public, the expurgated words and passages are reprinted below for the benefit of the reader. Many of the passages throw new light on various aspects of Abarbanel's thought. It may suffice to mention that several scholars have marvelled at Abarbanel's seemingly sympathetic view of Ferdinand, despite the latter's role in the expulsion of the Jews from Spain.¹⁸ One of the expurgated passages that appears below is of particular importance in that it is the only passage in all of Abarbanel's writings that reflects a diabolical image of Ferdinand.¹⁹ The historical significance of the various passages dealing with apostates, *conversos*, mixed marriage, and Christianity is self-evident.

A scholar who wrote during the first decade of the present century aptly remarked that "the censors of the Church have inked the pages in thousands of volumes and the paper has proved more durable than the ink, for the ink has faded and the once deleted printed words are now again legible, to prove that Dominico Ierosolomitano, Fra Luigi da Bologna and Giovanni Dominico

¹⁷ This suggests a possible explanation for an otherwise difficult passage in Ibn Verga's *שבט יהודה* BAER-SHOCHET edition, Jerusalem, 1947, p. 120. This passage reads:

... ואמרתי לכתבם הנה, אלא שראיתי לשר אדון יהודה אבראבנל בפרשת תוכחות אשר כתבם כלם, לכן מנעתי עצמי מזה.

SHOCHET correctly notes that Ibn Verga has mistakenly substituted Judah for Isaac; and he refers the reader to Abarbanel's commentary on *Deut.* xxviii: 15 ff., adding that the passage in question discusses the expulsions in general terms, whereas Ibn Verga claims it discusses them in greater detail. Chapter 28 contains several expurgated passages, and it is possible that the printers applied self-censorship for obvious political considerations and deleted the very passage that Ibn Verga had seen in manuscript form. Since the *שבט יהודה* was probably written and published before the Sabbionetta edition appeared (BAER suggests 1550), Ibn Verga could only have seen the fuller manuscript of Abarbanel's commentary on *Deuteronomy*. For another approach to this problem, see Usque's *Consolation for the Tribulations of Israel*, trans. by MARTIN A. COHEN (Philadelphia, 1965), appendix B, p. 286.

¹⁸ See L. RABINOWITZ in TREND and LOEWE, *op. cit.*, p. 89, and n. 19 below.

¹⁹ NETANYAHU, *op. cit.*, pp. 185-6 and especially p. 312, n. 163, adduces this very passage (the abridged text as it appears in the Venice edition) among others, in support of his contention that Abarbanel does not exhibit anywhere in his writings a personal animosity toward Ferdinand. Had the *editio princeps* been consulted, this passage could not have been adduced.

Carretto (three of the most active expurgators) lived and inked in vain."²⁰

* * *

The expurgated passages are most meaningful when read in context. In order to facilitate the insertion of the expurgated passages into the received texts, the parallel *loci* in the Venice edition (and all subsequent editions) are cited according to the pagination of the Jerusalem 1964 edition, *הוצאת ספרים בני ארבל*, 3 vols. (the most recent, and finest of the three editions of Abarbanel's commentary on the Pentateuch which have appeared during the last decade), as well as according to the somewhat erratic pagination of the Warsaw 1862 edition (reissued by Torah Vadaath Publishers, Jerusalem, 1955), an edition that has received wide circulation. The pagination of the Sabbionetta and Warsaw editions allow for four columns per numbered page. Thus:

ד"ס = דפוס סביוטה, ספר מרכבת המשנה, שנת של"א.
 ד"י = דפוס ירושלים, אברבנאל פ' במדבר ודברים, שנת תשכ"ד.
 ד"ו = דפוס ווארשא, אברבנאל פ' התורה, שנת תבר"ך.
 ד"ס: ב, 1 = Sabbionetta edition, page 2, column 1
 ד"ו: ג, 4 = Warsaw edition, page 3, column 4

Words preceding a square bracket (I) are introductory only, and appear in all editions. Abarbanel's prolixity rendered it impractical to identify the passages by the biblical chapter and verse which they were intended to elucidate.

(1 ד"ס: ב, 1; ד"י: ג, 1; ד"ו: א, 1.

משמים נלחם הגלגל וחמת המלך פורטוג'אל לקחת את נפשי זמם ויקח את כל קניני עד תומם ואמלטה . . .

האמונים עלי תולע ואין מכלים] העיר ה' רוח אשמדי ראש המחבלים מלך עריץ המולך במלכויות ספרד מרוב אונים וחסון הוא כאלונים לגרש את כל היהודים מכל מחוזי ארצו גדולים וקטנים וגם יד ה' . . .

לזבוב מלך צרפת אשר כלנו] ואשר רמה לנו ונשא נס לגוים הגוי המר והנמהר הצורר אותנו ויעלו על הארץ ויכבשה . . .

[שלש שנים] יהיו לכם ערלים מושלים חומסים וגוזלים ואוספה . . .

וכי ראיתי] כעס אויב אגור וכל מחשבותם להרוג ולאבד או להעביר על התורה כל אשר בשם ישראל יכנה . . .

²⁰ AMRAM, *op. cit.* (note 8), p. 193.

(2) ד"ס: יג, 4; ד"י: לו, 1; ד"ו: ז, 3.
ותפלחון תמן לעממיא פלחין] טעותא וכן כתב . . .

(3) ד"ס: יח, 4; ד"י: נ, 2; ד"ו: י, 3.
הגה בעבור זה הודיעם יתברך] שהשרים העליונים ההם חלק ה' אתם לכל
העמים ויש להם מגוי והשפעה עליהם ולכן אינו מהגנות שיעבדום האומות לפי
שכל עם אל אלדיו ידרוש אמנם ישראל אינם . . .
ומפני זה בערך אל] האומות . . .
לפי שאינו משפיע] באומות . . .
שלא תהא רשות לשרי] האומות . . .
כל] אומה ואומה בחרה אלהיה . . .
והפילו גורלות על] ע' אומות ונפל גורלו . . .
ומשפיע על] אומתו . . .

(4) ד"ס: כ, 2; ד"י: נד, 2; ד"ו: יא, 2.
קבול השפע מהמזל יאות] באומות שהם תחת . . .

(5) ד"ס: כא, 1; ד"י: נו, 2; ד"ו: יא, 4.
שכבר יבאו בגלות לכל כך מן הצרות] והשמדות שמפני . . .
לצאת מכלל הדת ולעבוד] אלדים [sic] אחרים מעשי ידי אדם . . .

(6) ד"ס: כא, 1; ד"י: נו, 1; ד"ו: יא, 4.
להמלט מן המות כמו] שזה היום מבואר ונגלה בכל ארץ ספר"ד וגם
באיטלי"א שמפני אימת מות ורוב הצרות והשמדות יצאו רוב העם . . .
ואת אלהי העמים יעבדו מפני היראה] עד שמפני זה יתעוללו במ העמים
ויקראום מינים ואפיקורסים בדתם וישרפו אותם חיים על זה ולא נזכר זה
כאן . . .
והרגישם האמונה האלהית בלבם יעבדו] אלדים [sic] אחרים בפיהם . . .
הוא נאמר על תשובת] המינים וענינו . . .

ויהיו מאמינים בו ובתורתו] וידוע הוא שכן היה ענין האנוסים אשר המרו דתם
את אלהיהם היו יראים ואת אלהי העמים היו עובדים מן השפה ולחוץ
והבטיחם שאם היותם עובדים אל אותם האלוהות ימצאו את השם . . .

(7) ד"ס: כא, 2; ד"י: נו, 2; ד"ו: יא, 4.
וקצתו עם] אלדים [sic] אחרים . . .
ולפי שאמר כל על] האנוסים שיצאו מכלל הדת חזר לדבר . . .

8) ד"ס: כב, 1; ד"י: נט, 2; ד"ו: יב, 2. והשני בראותם] שכל היום יחרף צר את מערכות אלדים חיים וכאמור העמים לישראל אי אלדיכם צור חסיתם בו וגם אל נקמות ה' ונקמה לא ינקה את אשר ישא את שמו לשוא איך לא יעניש אלה האומות על רשעם ועל פשעם ועל חטאתם ועל הע"ז שלהם כמו שעוש את אבותינו על הע"ז שהיה בתוכם והפיצים עליו בגוים באמת זה מורה . . .

9) ד"ס: כב, 1; ד"י: ס, 1; ד"ו: יב, 2. לבקש שום אלהות] אחר ועבדות זולתו תחשב שהיא מזנה תחתיו ויהיה הוא מקנא בה אמנם שאר העמים שלא קדשם לעצמו אין לו עליהם קנאה אישות ומה לו אם יעבדו את השמש ואת הירח ואת הכוכבים, וכמו שאמרו חז"ל על ראה ויתר גוים כי לא הוזהרו כי אם מקבלי התורה האלדות במעמד הנבחר ההוא וזה אמרו . . . אתה לבדך] מכל העמים הראת . . .

כי לא בני ברית המה] ואדרבה יש להם להחזיק טובה מה למה שקבלו עליהם דברי התורה והנביאים כי עם היות שיגלו בפירושיהם פנים שלא נגלו בסני מכל מקום מקצת עקריה לא יכלו להתעלם ואין ספק שזאת היתה מפוזרים העצומה שבהשגחות . . .

10) ד"ס: כב, 2; ד"י: ס, 1; ד"ו: יב, 2. לזה הקדים רפואה למכה] ונתן רשות ומקום להצליח מעשי אותו האיש שהיה מבני עמינו שעל ידו תתפרסם התורה האלדית ותתקבל בהרבה מהאומות הנכריות עם היות שלא קבלוה כצורתה וגמשכו אחריו כתות אדום וגם ישמעאל בסעון אחד [sic] והם שני ראשי אומות אשר גליות ישראל היו מפוזרים ביניהם, ובזה האופן . . . ואין חלוק כי אם באופני הבנתה] והנה כפי זרות פירושיהם ודוחק כגותיהם מהדעת האנושה יספקו להוכיח על האמת ותשאר התורה . . .

11) ד"ס: כג, 3; ד"י: סג, 2; ד"ו: יג, 1. שר אחד משרי מעלה] כמו שאר האומות אבל שהאלוה והשר אשר על ישראל הוא השם יתברך לבדו ואין עמו אל נכר שאינו נברא כמו שרי שאר האומות שהם כולם . . .

12) ד"ס: ג, 4; ד"י: קמ, 1; ד"ו: כת, 1. והגנישה הוא] באח' והרב רלב"ג כתב שהוא מצוה לפי שלא יתן מתנת חנם לעובדי עבודה זרה ואמנם אמרו . . .

13) ד"ס: נט, 4; ד"י: קסה, 1; ד"ו: לו, 1. שהנהגתם על ידי המלכים] ותראו את שקוציהם ואת גלוליהם איש מהם כל

הישר בעיניו יעשה כי מלאה הארץ חמס מפניהם והיום הזה ראינו . . .
הלא ידעת אם לא שמעת] חיוא רביעא דחילא תקיפא רשיעת' שהיתה
מושלת . . .

אמנם אחר] שמלך קיס"ר היתה למס . . .
והמה כובשות ארצות] לא להם בחכמה . . .

(14 ד"ס : סא, 4 ; ד"י : קע, 2 ; ד"י : לו, 1
וחכמי] הנוצרים חקרו ונשאו ונתנו בדרוש הזה וגורו אומר שהוא ראוי לעם
לעשותו . . .

(15 ד"ס : סג, 1 ; ד"י : קעד, 1 ; ד"י : לו, 4
וחכמי] הנוצרים פירשוהו . . .

(16 ד"ס : עב, 1 ; ד"י : קצט, 1 ; ד"י : מב, 4
הספק הי"ד ולמה יהודי אחרי] שנשתמד יצטרך . . .
נתפשט המנהג בין הקראים] שהמשומד אשתו מגורשת . . .
כי יאמר האומר וגם] המשומד יאמר . . .

(17 ד"ס : עז, 4 ; ד"י : רטו, 1-2 ; ד"י : מו, 1
והנה חכמי] הנוצרים אמרו . . .

התשובה הא' היא כי אם] החטאים האלה בנפשותם לא יקשה עליהם . . .
ואין הנכרי נקרא כל איש אשר לא מורע היהודים הוא] אבל הוא האיש
שהתנכר לאביו שבשמים ועבר בריתו והם המשומדים והיוצאים מכלל הדת
ואמנם . . .

ושאר האומות לא נקראו בשם נכרי] כי אם בשם גיים או בשמותם הפרטיים
אבל נכרי סתם לא יאמר כפי דברי חז"ל אלא למי שהתנכר לאביו שבשמים
ולנכרי שהתנכר לאלדיו [sic] אינו מגונה לקחת רבית ממנו ולעשות לו שלא
כהוגן כיון שהוא עשה שלא כהוגן ולא יבוא בצדקת השם ולא יזכה בחסד
התורה אחרי אשר כפר בה והתשובה הזאת בפרט היתה מאתי משום דרכי
שלום . . .

(18 ד"ס : עט, 2 ; ד"י : ריט, 2-רכ, 1 ; ד"י : מז, 1
אמנם למה תצטרך האשה להפרד מן] המשומד שהמיר . . .
אחד מג' דרכים כסף שטר וביאה] ודת הנוצרים בנטילת הידים וכיוצא בכל
אחת מהאומות . . .

(19 ד"ס : עט, 3 ; ד"י : רכא, 1 ; ד"י : מז, 2
וראוי לדעת כי] חכמי ארום והגמוניה קימו . . .

(20) ד"ס: פ, 1; ד"י: רכב, 1; ד"ו: מז, 2.
 וכבר חשב[טומא"שו²¹ חכם וגדול מגדוליהם . . .

(21) ד"ס: פ, 2; ד"י: רכג, 1; ד"ו: מז, 3.
 ולפי שמנהג[הגוים גם כן . . .

(22) ד"ס: פא, 4; ד"י: רכו, 2; ד"ו: מה, 2.
 בחרב ובחנית[כמנהג הנוצרים כי אם . . .

(23) ד"ס: פג, 3; ד"י: רלא, 2; ד"ו: מט, 2.
 נמנעו מעצמו וגם[חכמי הנוצרים כלם בספרי אלהותם ברחו מן הדעת הזה
 עד שבעבורו לא פירשו בענין היבום ובענין יהודה ותמר דבר מזה ואלו בקשו
 דרכים להכחישו . . .

(24) ד"ס: פג, 3; ד"י: רלב, 1; ד"ו: מט, 2.
 והטענה הששית[מצאתי בפי חכם אחד מחכמי הנוצרים בדברו עמי בדרוש
 הזה והיא תורנית לקוחה משרשי הדת ועניינה שהאמונה . . .

(25*) ד"ס: צב, 4; ד"י: רנו, 2; ד"ו: ד, 2.
 והיו כל צרותיו בעבור אשתו[להיות מעם נכרי גויה אשר לא אהבתו . . .

ארור שוכב עם כל בהמה[ירמוז לנכרית שאינה בת ישראל שהיא כבהמה
 הרעה שאין לה אהבה לבעל כי לא יהיה לנקבה מהנכריות אהבה לבעל
 ישראל ובעבור זה החורים וקלל למי שישא גויה כמו שעשה שמשון משבט דן.
 ואל יקשה בעיניך בתאורי האשה הנכריה לבהמה כי כבר דרשוה רז"ל על
 האשה המנאפת וגם כן דרשו זה על מי שנשא בת עם הארץ ואיך לא יכנה
 הנכריה בשם בהמה והנה הנביא כנה הנכרי בזה השם עצמו שנאמר אשר בשר
 חמורים בשרם ולפי שהיה נפתלי . . .

(26) ד"ס: צג, 2; ד"י: רנט, 1; ד"ו: ד, 3.
 בענין שמשון שנשא[גויה ונמשכו . . .
 שהוא כגוי לאשה[הנכרית שאין לה עם הבעל יהודי אהבה . . .

(27) ד"ס: צד, 1; ד"י: רסא, 1; ד"ו: ה, 1.
 במיעוט אכילה ושתייה ועניני העולם[ככומרי אדום וקדושיהם . . .

שלא ישתמשו בתענוגים הגופיים[כענין הפרושים והקדושים אשר באומות
 אדום גם באומות ישמעאל יש הרבה מהם שאסור להם לגשת אל האשה

²¹ See Thomas Aquinas, *Summa Theologica, Suppl.*, q. 67, a. 1 and 3, cf. Ia IIae, q. 105, a. 4.

*In the Warsaw edition, the pagination starts again with the number 1 after page 50.

ולהוליד בנים ולקנות נכסים וממונות עד שלא יגעו בידם כסף או זהב והולכים ערומים ויחפים הלכוך כאגמון ראשם ושק ואפר יציעו כי הגה לא יהיו הם כן בהיותם עם קדוש לאלהים ולכן אמר והותירך . . .

(28) ד"ס: צד, 3; ד"י: רסב, 1; ד"ו: ה, 2.
אגריפס שהיה בבית שני שהלך] ברומא והוא היה סבת החרבן . . .

וגם מחכמי] הנוצרים ראיתי . . .

על הצרות] והשמדות . . .

שגדל על כל הגרושים] ועל השמדות . . .

(29) ד"ס: צו, 3; ד"י: רסז, 2; ד"ו: ו, 2.
זכר עוד חורבן בית שני וביאת] רומיים לכבוש ארץ ישראל . . .
לפי] שרומי רחוקה מאד מירושלים גם כי בחיל רומיים באו עמים רבים . . .
שלא לבד פעם אחת עלו] ובאו הרומיים להלחם . . .

(30) ד"ס: צו, 2; ד"י: רע, 1; ד"ו: ו, 4.
לא מצאו מנוח] כי תמיד כל היום חורשים עליהם מחשבות און להתעולל עלילות ברשע אשר לחרב לחרב ואשר לשבי לשבי וזה כלו . . .

אלא ענינו שאחרי בואם בגלות] בתוך הרומיים יצאו רבים מכלל הדת . . .

אמנם עתה ידבר בגלות] הרומיים ושיעבדו אתפ אלהיהם ולי שאמונתם נתחדשה אחרי החרבן מאמונת הנוצרי ושלוחיו ותלמידיו לכן אמר עליהם אשר לא ידעת אתה ואבותיך כי לא היתה האמונה ההיא קודם החרבן אבל אחריו נתחדשה ואמר עץ ואבן שהם הפסילים שעושין בצורות אלהותם ובצורות השלוחים וקדושיהם ואמר על זה ובגוים ההם . . .

וכל אותה פרשה] רצה לומר שאף על פי שיתערבו בגוים וילמדו ממעשיהם ויעבדו את אלהיהם לא יהיה להם מרגוע ומנוח כי תמיד יחרפו הגוים אותם היוצאים מכלל הדת ויחשבו עליהם עלילות מפאת דתם ויחשדום תמיד שהם מתייהדים עד שעל זה יגלגלו עליהם סכנות עצומות ומה גם עתה בזמנינו זה שהם עובדים אל אלהיהם זה קרוב לג' מאות שנים ידקדקו עמהם ויחשדום ליהודים גמורים וישרפום באש כאשר עשו בכל מלכות ספרד ועל זה אמר ובגוים ההם לא תרגיע שהשם אינו רוצה שיצא הצאן הזה מעדרו אבל בכל מקום שילך שמה הוא צאנו. וההפסד השביעי . . .

(31) ד"ס: קב, 3; ד"י: רפג, 1; ד"ו: ט, 3.
מתוך הצרות וכובד הגלות] ואונס השמדות עברו על דת . . .

(32) ד"ס: קב, 3; ד"י: רפד, 1; ד"ו: ט, 3.
כנגד] חלק האנוסים היהודים החטאים בנפשותם שעברו על דת שהיה להם

תשובה בלב ויושר האמונות אבל לא היו עושים דבר המצות מפחד האויבים
לכן . . .

ותשמור מצותיו שלא היית שומר] בהיותך בגיותך באופן שתעשה מעשיך
כיהודים גמורים. והנה אמר והותירך ה' להגיד שיתן הקללה על כל הגוים
ואותך יותיר בברכה כך פירשו ר"א. ודעתי בו דבר אחר והוא שכוון לומר
אליהם לא תחשוב שכמו שדרך הגוים תעזבו בענין שמירת המצות שגם כן
תעזבו הטובות הגשמיות שהיו לכם בגיותכם הנה לא היה כן כי העושר והכבוד
שהיה לכם בקרב הגוים לא יחסר הקב"ה אותו עליכם אבל יתנהו לכם
ביותר שפע . . .

לא יחפוץ הש"י שיסתגפו האנשים הדבקים אליו בענויים ככומרי אדום
וקדושיהם אבל . . .

(33 ד"ס : קי, 3 ; ד"י : שה, 2 ; ד"ו : יג, 4.

ומבלי ממש] ואפשר לפרש הם קנאוני בלא אל כעסוני בהבליהם על אנשי
בית שני שהם כעסו את השם באמונת [lacuna] שהיה בסוף בית שני ובימיהם
נבנתה ומאנשיהם היו המיסדים אותה והיה הכעס המופלג בתתם ויחסם
[lacuna] שהיא הגדולה שבקנאות וכן כעסו את השם בהבליהם שהם שלוחיו
ומלאכיו שנעשו קדושים ונביאים והיו כולם מאותם הפריצים שבבית שני
ונמשך אחר זה עבודת העצבים והפסילים אשר נעשו לזכרונם שהם הבלים
באמת. ולכן היה מהראוי שלא אתנהג עמהם עוד בהסתר פנים אבל שאמדוד
להם מדה כנגד מדה כי אם אנשי בית ראשון קנאוני בלא אל הנה גם אני
אקניאם בלא עם שהם הכשדים כמו שאמר הן ארץ כשדים זה העם לא היה.
ואם אנשי בית שני כעסוני בהבליהם אני בגוי נבל אכעסם וכבר כתב
הרבינו משה בר נחמני שזה נאמר על עשו שהיה נבל ולא זכר ברית אחים.
ויותר נראה לפרש נבל שהוא מין ואפיקורס ומוזה הצד קראו הרומיים גוי נבל
רוצה לומר גוי מין ונבל באמונתו שמאמין האלדות בבשר ודם וכן דרשו
בספרי בלא עם אלו הכותיים וכן הוא אומר וישמעו צרי יהודה בגוי נבל
אלו המינים וכן הוא אומר אמר נבל בלבו אין אלדים. והסתכל כי מתחלת
השירה עד הם קנאוני בלא אל דבר משה בשמו כאלו הוא היה המדבר ומן
הם קנאוני בלא אל עד סוף השירה דבר בשם האל יתברך והסבה בזה אצלי
כי נתינת האלדות לבשר ודם היא היתה הקנאה הגדולה והעצומה לפניו
יתברך ולכן זכר הדברים האלה כאילו השם יתברך בעצמו אמרם לקנאתו
וזהו שאמר כי אש קדחה באפי רוצה לומר שעל הדבר הזה והוא בתת
האלדות לבשר ודם כמו שעשו בבית שני אש קדחה באפו ולא די שיעשה
נקמה בבני אדם אבל גם יאכל ארץ ויבולה שכל ארץ ישראל תקולל על זה
ותלהט מוסדי הרים שרמו לירושלים כדברי רש"י. ועל דרך זה אמר
המשורר ולרשע אמר אלדים מה לך לספר חקי ותשא בריתי עלי פיך שזה
בלי ספק על עם [lacuna] נאמר המחזיק בתורת השם ועושה משם ראיות

וטענות על אמונתו ויוכיחתו על זה מה לך לספר חקי ומה לך שתשא בריתי ותורתי על פיך והנה אתה אינך מקיים המצות כי אם ראית גב ותרץ עמו ועם מנאפים חלקך פיך שלחת ברעה וגוי' וגם את ישראל שהוא אחיך תשא לדבר ממנו להרע לו אבל כל אלו העונות הם קלים בערך אל החטא החמור אשר אתך שתאמר שאני בורא העולם בשר ודם כמוך וזהו שאמר אלה עשיתי והחרשתי אבל בעבור מה שדמית היות אהיה כמוך שאני באלדותי הייתי אדם כמוך על זה אוכיחך ואערכה לעיניך מסכים למה שאמר בכאן על אנשי בית שני שבימיהם נעשתה האמונה הזאת כי אש קדחה באפי ועליהם אמר אספה עלימו רעות רצונו לומר שיאסוף על הדור ההוא ועל זרעם רעות ויש אומרים פירוש אספה אכלה . . .

(34) ד"ס: קיא, 1; ד"י: שו, 2; ד"ו: יד, 1.
רוצה לומר] שהאומות יהיו מיחסים . . .

לא ה' פעל כל זאת] וביאר פרסום שבושם וסכלותם בזה באמרו כי גוי אובד עצות המה רוצה לומר האומות ההם כלם הוא גוי אובד עצות ואין בהם תבונה ומפני זה לא יביטו אל פעל אלקים ויאמרו לא ה' פעל כל זאת כי לו חכמו הגוים ההם ישכילו זאת וההשכלה היא שהשם יתברך פעל כל זאת הגבורה וההשחזתה שזכר ויביעו גם כן לאחריתם בעצמם רוצה לומר כי מרה תהיה להם באחרונה וממה שהיה ראוי שישכילו גם כן הוא איכה ירדוף . . .

(35) ד"ס: קיא, 4; ד"י: שת, 2; ד"ו: יד, 3.
עד שאמרה] אותה המשומדת כשטפחה . . .

(36) ד"ס: קיב, 1; ד"י: שט, 1; ד"ו: יד, 3.
והנקמות שעשו ישראל] ואמר מראש פרעות אויב בלשון יחיד לרמוז [*lacuna*] לראש צרינו שהוא שם כולל לאומתו ואמר אחר זה . . .

(37) ד"ס: קכו, 3; ד"י: שנא, 2; ד"ו: כד, 4.
שהיו עושין זה לקבר אדון הנביאים] אם היה ידוע ונכר שבהיות הארץ תחת ידי הנוצרים יעבדו שמה אלדיהם [*sic*] ובהיותה תחת ידי ישמעאל גם כן היו מטמאין קדושתו והסבה השנית . . .